

Martyna Szczotka
Katarzyna Szewczuk
Akademia Ignatianum w Krakowie

Kompetencje plastyczne dzieci 4- i 5-letnich – raport z badań

Artistic Competences of 4 and 5 –Year-Olds – Research Report

SŁOWA KLUCZOWE ABSTRAKT

kompetencje plastyczne, twórczość plastyczna, wytwory plastyczne, wychowanie estetyczne, wychowanie przedszkolne

Wspieranie uzdolnień i rozwój kreatywności dzieci należą współcześnie do podstawowych zadań edukacji. Zajęcia plastyczne wychodzą naprzeciw tym oczekiwaniom, kształtując wyobraźnię i twórczość dzieci, oferując możliwości treningu zdolności manualnych czy dostarczając najmłodszym silnych przeżyć estetycznych.

Przedmiotem przeprowadzonych badań uczyniono kompetencje plastyczne dzieci w wieku przedszkolnym. Ich celem było ustalenie poziomu kompetencji plastycznych prezentowanych przez dzieci 4- i 5-letnie. Problematyka badawcza skupiała się wokół zagadnień dotyczących zachowań prezentowanych przez dzieci w wieku przedszkolnym w toku aktywności plastycznej, a także oceny poziomu ich wytworów plastycznych.

W celu zebrania materiału badawczego posłużono się dwoma metodami: obserwacji oraz analizy dokumentów. Rejestracji danych dokonywano przy użyciu dwóch arkuszy, z czego pierwszy zawierał kategorie zachowań dzieci w toku działalności plastycznej, a drugi koncentrował się na zagadnieniach dotyczących elementów graficznych rysunków. Analiza prac dzieci 4- i 5-letnich została wykonana przez grupę sędziów kompetentnych. Badaniami objęto 25 dzieci

uczęszczających do Zespołu Szkolno-Przedszkolnego w Lachowicach. Realizacja badań odbyła się w roku szkolnym 2016/2017.

Otrzymane wyniki wskazują, że kompetencje plastyczne dzieci 4- i 5-letnich nie są jeszcze w pełni ukształtowane, a ich ogólny poziom rozwoju można ocenić jako przeciętny. Umożliwia on samodzielne i aktywne uczestnictwo dziecka w zajęciach plastycznych oferowanych przez nauczyciela w przedszkolu, jednak jakość wytworów plastycznych nie jest satysfakcjonująca, co sugeruje potrzebę organizowania ćwiczeń usprawniających motorykę przedszkolaków.

KEYWORDS ABSTRACT

artistic competences, artistic output, artistic works, aesthetic upbringing, preschool education

Supporting the talent and development of children's creativity is considered to be fundamental educational priorities. Art classes meet these expectations by shaping children's imagination and creativity, offering manual skills training opportunities as well as providing the youngest pupils with strong aesthetic experience.

The subject of conducted research were artistic competences of children in the preschool age. Its aim was to determine the level of the above-mentioned competences presented by 4 and 5 year-olds. The research issues focused on the behaviors presented by children of preschool age in the course of artistic activity as well as the assessment of the level of artistic work made by the examined group of preschoolers.

Two methods were used in order to collect the empirical material required for research, namely observation method and method of document analysis. Data collection was conducted with the use of two sheets, the first of which contained the categories of child behavior in the course of artistic activity, and the second one focused on the issues related to the graphic elements of drawings. An analysis of the works of 4 and 5-year-old children was carried out by a group of 'competent judges.' Twenty-five children attending Zespół Szkolno-Przedszkolny in Lachowice were surveyed with the research being conducted in the 2016 – 2017 school year.

The results show that the artistic competences of 4 and 5-year-olds are not yet fully formed and that their overall level of development can be assessed as average. It allows for independent and active child participation in the artistic classes offered by the teacher in kindergarten. However, the quality of artistic works is not satisfactory, suggesting the need for organizing exercises improving the motor skills of preschoolers.

Wstęp

Zajęcia plastyczne posiadają wiele zalet. Wyzwalają w dzieciach autentyczną radość tworzenia, czynną aktywność poznawczą, zaangażowanie emocjonalne na skutek kontaktu z dziełami sztuki, odkrywania i łączenia różnorodnych technik plastyczno-technicznych, częstej zmiany materiałów oraz stosowania zróżnicowanych metod i form pracy. Korzystnie wpływają one na dziecko, które podczas pracy manualnej nie tylko uwalnia swoją energię, która w tym wieku gromadzi się w ogromnych ilościach, ale też wyraża swoje uczucia, emocje i potrzeby. Poza tym aktywność plastyczna jest dla większości dzieci niezwykle interesująca, zwłaszcza jeśli mają do wykorzystania różnorodne, ciekawe materiały i sposoby pracy, a własnoręczne dzieła są dla nich samych powodem do dumy. Zajęcia te są dobrym sposobem spędzania czasu nie tylko w przedszkolu, ale również w domu. Zorganizowane w odpowiedni sposób mogą sprawić, że zaangażowane w nie dziecko nie tylko dobrze spożytkuje czas wolny, ale przede wszystkim rozwinie swoje umiejętności manualne i zdolność kreatywnego myślenia, a ich ciekawa, odpowiadająca zabawie forma wpłynie na dobre samopoczucie dziecka i dostarczy mu wiele radości.

Obecnie można zauważyć, że sprawność manualna dzieci – przez rozpowszechnioną komputeryzację i cyfryzację, różnorodność gotowych, bardzo ciekawych wizualnie dla dziecka zabawek, jednak bez konieczności samodzielnego ich złożenia, przedstawienia itp. – jest coraz słabsza, co można zauważyć na zajęciach plastycznych już w przedszkolu. Za cel niniejszych rozważań postawiono sobie określenie poziomu kompetencji plastycznych dzieci 4- i 5-letnich i ich wytworów.

Edukacja plastyczna w wychowaniu przedszkolnym

Wiek przedszkolny to okres dynamicznych zmian w rozwoju fizycznym, psychicznym i umysłowym dzieci. W tym czasie następuje gromadzenie licznych doświadczeń na drodze własnej aktywności, konstruowanie indywidualnego i niepowtarzalnego „ja”, nauka współpracy i zaangażowania w sprawy istotne dla grupy, do której dziecko przynależy. Pomocą w nabywaniu tych jakże ważnych umiejętności jest działalność twórcza, artystyczna, realizowana w sposób szczególnie podczas zajęć plastycznych oferowanych przez nauczyciela przedszkola.

Charakterystycznym sposobem ujmowania świata dla dzieci w wieku przedszkolnym jest myślenie obrazowe. Wiąże się z nim przetwarzanie swoich przeżyć i przenoszenie doświadczeń związanych z różnymi rzeczami i zjawiskami na papier w postaci obrazków¹. W tym okresie zdecydowanie nasila się również chęć ukazywania siebie, a także własnych emocji i wrażeń poprzez różnorodne formy plastyczne.

¹ *Księga zabaw i aktywności: leksykon rozwoju dziecka*, red. M. Piotrowska, Kielce 2009, s. 81.

Pragnienie to wyrasta z potrzeb psychicznych dziecka i, podobnie jak zabawa, jest czymś naturalnym, prawdziwym, na ogół zdecydowanie łatwiejszym niż tradycyjne komunikowanie się przy użyciu słów². Rysunki dziecka są dla niego jednym z rodzajów zabaw, w których znajduje spełnienie utajonych życzeń i popędów, ogarnia na swój sposób rzeczywistość. Przedszkolak rysuje, ponieważ sprawia mu to radość, przyjemność, ta czynność go bawi³. Jak zauważa Małgorzata Drost, „plastyka na równi z zabawą stwarza dobre warunki do tego, aby rozwój dziecka przebiegał prawidłowo”⁴. Zajęcia plastyczne powinny być zatem docenione i realizowane z należytą starannością przez nauczycieli wychowania przedszkolnego. W ich toku rozwija się nie tylko dziecięce pojmowanie świata, ale kształcone są różnorodne kompetencje.

Termin „kompetencja” pochodzi z łacińskiego *competentia* i oznacza „odpowiedzialność”, „zgodność”, „uprawnienie do działania”. Jest on interpretowany w różnorodny sposób, ma szeroki zakres znaczeniowy, dlatego też jest stosowany w wielu dziedzinach. W Nowym słowniku pedagogicznym Wincenty Okoń⁵ zauważa, że termin „kompetencja” w pedagogice jest podstawowym warunkiem wychowania, rezultatem procesu uczenia się i określa zdolność do osobistej samorealizacji, zdolność do określonych obszarów zadań. Natomiast Robert W. White⁶ analizowane pojęcie odnosi nie tylko do umiejętności, ale także do wiedzy, która uzmysławia, jak można przy danych zdolnościach i umiejętnościach skutecznie zaadaptować się do społecznych wymagań w różnych dziedzinach funkcjonowania.

Barbara Dudel⁷ wyznaczyła cechy charakterystyczne analizowanego terminu. Jej zdaniem kompetencje zawsze są „czyjeś” i jednoznacznie określają, czego dotyczą i wobec czego są przejawiane. Jednostka może posiadać kompetencje na trzy sposoby: w procesie edukacji, dzięki własnym doświadczeniom życiowym lub poprzez własną działalność twórczą. Kompetencje dają możliwość skutecznej realizacji funkcji i zadań w danym zakresie i na odpowiednim poziomie. Należy zaznaczyć, że w toku życia człowieka podlegają one przekształceniom, ale ich rozwój zawsze oznacza poprawę, polepszenie, a nie zastąpienie jednej kompetencji drugą.

² Jędrzejowska E., *Rozwój twórczości plastycznej dzieci w wieku przedszkolnym*, [w:] *Edukacja małego dziecka. Przedszkole – przemiany instytucji i jej funkcji*, red. E. Ogrodzka-Mazur, U. Szuścik, A. Minczanowska, Kraków 2015, t. 8, s. 179.

³ S. Szuman, *Sztuka dziecka. Psychologia twórczości rysunkowej dziecka*, Warszawa 1990, s. 86.

⁴ M. Drost, *Swobodna twórczość plastyczna dzieci w młodszym wieku szkolnym*, [w:] *Sztuka w edukacji i terapii*, Kraków 2004, s. 163.

⁵ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 1996, s. 88.

⁶ Tamże.

⁷ B. Dudel, *Istota i rodzaje kompetencji kluczowych*, [w:] *Rozwijanie kompetencji kluczowych uczniów w procesie edukacji wczesnoszkolnej*, red. J. Uszyńska-Jarmoc, B. Dudel, M. Głóskowska-Sołdatow, Kraków 2014, s. 17.

Określenie kompetencji plastycznych dzieci przedszkolnych może okazać się problematyczne. W literaturze przedmiotu nie znajdujemy wyraźnie ustalonych granic, które wskazywałyby na opanowanie poszczególnych umiejętności w zależności od wieku dziecka. Pewną pomocą może okazać się podstawa programowa, która wskazuje, że dziecko kończące wychowanie przedszkolne i rozpoczynające naukę w szkole podstawowej w zakresie wychowania przez sztukę odnoszącego się do aktywności plastycznej:

- umie wypowiadać się w różnych technikach plastycznych i przy użyciu elementarnych środków wyrazu (takich jak kształt i barwa) w postaci prostych kompozycji i form konstrukcyjnych;
- przejawia, na miarę swoich możliwości, zainteresowanie wybranymi zabytkami i dziełami sztuki oraz tradycjami i obrzędami ludowymi ze swojego regionu;
- wykazuje zainteresowanie malarstwem, rzeźbą i architekturą (także architekturą zieleni i architekturą wnętrza)⁸.

Placówki oświatowe, tworząc własne dokumenty, odwołują się do założeń wyznaczonych podstawą programową. W jednym z nich znajdziemy stwierdzenia, że w zakresie kompetencji plastycznych dziecko 4-letnie wykonuje prace plastyczne na temat omawianych treści, słuchanych utworów literackich, wypowiada się na temat wykonanej pracy oraz zdobywa nowe doświadczenia plastyczne. Zaliczyć do nich możemy: malowanie oraz rysowanie wykorzystujące zróżnicowane akcesoria i narzędzia plastyczne oraz urozmaicone podłoże wytworu (tektura falista, papier, gazeta, ale też asfalt); tworzenie kompozycji łączących tworzywa z materiałem przyrodniczym; lepienie prostych form z masy papierowej, a także wycinanie oraz wydzieranie kształtów z papieru, naklejanie bądź sklejanie powstałych elementów. Zakres kompetencji plastycznych u dziecka 5-letniego ulega niewielkiemu rozszerzeniu. W tym wieku przedszkolak stosuje różne techniki plastyczne, potrafi eksperymentować z materiałem plastycznym, dba o estetykę pracy oraz utrzymuje dobre tempo pracy. Powinien też przejawiać zainteresowanie malarstwem, sztuką ludową, rzeźbą i architekturą⁹.

Wspieranie twórczej aktywności plastycznej dzieci przedszkolnych

Pomysłowość, płynność wyobrażeń, oryginalność i zdolność do niezależnego myślenia są ważnymi składnikami postawy twórczej. Bardzo ważne jest, aby te nawyki

⁸ *Podstawa programowa wychowania przedszkolnego dla przedszkoli oraz innych form wychowania przedszkolnego*, Warszawa, 18.06.2014; <http://dokumenty.rcl.gov.pl/D2014000080301.pdf> (dostęp: 11.06.2017).

⁹ <http://www.przedszkole417.waw.pl> (dostęp: 11.06.2017).

udało się rozwinąć już u najmłodszych dzieci, ponieważ postawy i wartości, jakie wówczas przyjmą, pozostaną takie w ich dorosłym życiu¹⁰.

Proces twórczy to bardzo istotny element, który w dużej mierze jest inspirowany przez nauczyciela. W przedszkolu tworzy się warunki, które poprzez pracę plastyczną stwarzają możliwość przekraczania pewnych granic i dają ogromną satysfakcję zarówno z samego faktu wykonywania tejże pracy, jak i z efektów końcowych powstałego wytworu. Procesowi twórczemu towarzyszy napięcie emocjonalne i niezwykle silna koncentracja. Zaistnienie procesu twórczego powstaje już w momencie przekroczenia przeszkód swoich możliwości oraz przewyciężenia wszystkich wątpliwości¹¹. Według Stanisława Czajki każde dziecko może w inny sposób doświadczać procesu twórczego. Decydującym i ważnym momentem przy określeniu, czy coś będzie twórcze, jest postawa dziecka, jego zainteresowanie tematem oraz entuzjazm stworzenia dzieła. Ważną częścią procesu tworzenia są wszystkie przemyślenia związane z wykonywaniem danej pracy. Zarówno pozytywne, jak i negatywne, mogą one dotyczyć rozważań na temat tego, czy pracę wykona się zgodnie z wcześniejszym planem, czy będzie ona wykonana poprawnie. Dziecko, tworząc, myśli o efektach swojej pracy, ma szereg koncepcji, którym towarzyszy niepokój i napięcie psychiczne. Jest to jakże cenny i wartościowy moment procesu tworzenia. Dzieci tworzą bezkonfliktowo, nie martwią się jeszcze, czy podejmą słuszną decyzję. Wkład włożony w wykonanie pracy jest bardzo cenny w procesie tworzenia, ale często bywa, że w tym momencie dzieci tracą wcześniejszy zapał do pracy. Wtedy bardzo ważna okazuje się rola nauczyciela, który mimo wszystko zachęci je do podjęcia pracy, pomoże w przewyciężeniu obaw. Czynnikiem zachęcającymi dziecko do dalszej pracy mogą być nowe techniki plastyczne, nowe materiały, a uzyskany efekt twórczy stanie się motywacją do dalszej twórczości¹².

Rola nauczyciela w kształtowaniu postawy twórczej jest niezwykle ważna. Aby mogła rozwijać się aktywność twórcza dziecka, udział kompetentnego wychowawcy jest niezbędny. Pełni on rolę inspiratora, doradcy, organizatora oraz towarzysza dziecka w jego poszukiwaniach. Okazuje się, że nawet bardzo samodzielne i zdolne dzieci mają problemy w trakcie tworzenia prac plastycznych. Często są niezdecydowane i brak im motywacji. W takich sytuacjach nauczyciel, który ma bezpośredni kontakt z dziećmi, może odpowiednio zareagować oraz przywrócić im wiarę we własne siły oraz zachęcić do czynnego udziału w pracy. Wielką rolę w tym względzie pełni czynnik osobowościowy, emocjonalny nauczyciela. Z pomocą empatycznego nauczyciela problemy maleją, a trudne kwestie stają się jasne i przejrzyste. Poprzez ową działalność dziecko doskonali swoje rzemiosło, kształtuje swoją osobowość, łatwiej radzi sobie z problemami i własnymi

¹⁰ V. Lowenfeld, W.L. Brittain, *Twórczość a rozwój umysłowy dziecka*, Warszawa 1977, s. 148.

¹¹ K.J. Szmidt, *Pedagogika twórczości*, Sopot 2013, s. 30.

¹² S. Czajka, *Nauczyciel a twórczość plastyczna uczniów*, Warszawa 1979, s. 7.

słabościami. Dobrze zorganizowane zajęcia plastyczne charakteryzują się odpowiednio dobranym problemem oraz ciekawymi i interesującymi zadaniami. Zajęcia powinny pobudzać, zagrzewać do działania, aby dziecko miało świadomość tego, że dzięki nim zdobywa nowe umiejętności i doświadczenia, które także wzmacniają jego pewność siebie. Częste zmiany tematyki i technik plastycznych na zajęciach pozwalają uniknąć nudy, która niekorzystnie wpływa na rozwój postawy twórczej. Nauczyciel powinien być także niezwykle czujny na pojawiające się pomysły dzieci, które mogą się stać bazą do tworzenia kolejnych prac. Ta zaleta niesie za sobą takie korzyści, jak sympatia i szacunek ze strony wychowanków. Poprzez zwrócenie uwagi na pomysły dzieci i poświęcenie im więcej czasu dostają one „sygnał” do tworzenia kolejnych pomysłów oraz do tego, aby nie bały się ich przedstawiać. Bardzo wartościową cechą nauczyciela jest szacunek do zadawanych pytań, bowiem zwiększa to ciekawość poznawczą dzieci i zachęca je do poszukiwania odpowiedzi¹³. Stworzenie na zajęciach pozytywnego klimatu jest równie znaczące, gdyż miła atmosfera rozluźnia i uspokaja, co sprzyja tworzeniu postawy twórczej. Za przyjemny klimat odpowiedzialny jest również nauczyciel jako osoba, która powinna odznaczać się życzliwym i przyjaznym usposobieniem, zarówno w chwilach dobrych, jak i trudnych.

Kolejną kwestią mającą wpływ na rozwój postawy twórczej jest zasięg ingerencji nauczyciela w proces twórczy, który powinien sprowadzać się do „stworzenia przyjemnej i życzliwej atmosfery na zajęciach plastycznych, zabezpieczenia potrzebnych materiałów, umiejętne rozbudzenie wyobraźni wychowanków oraz zachęcania do swobodnej wypowiedzi”¹⁴.

Bardzo ważnym elementem wspierającym postawy twórcze są pochwały ze strony nauczyciela. Zachwyt i zrozumienie dziecka przez nauczyciela są bezcenne. Twórczość dodaje posmaku zabawom, które są bardzo istotne w tym wieku dla dzieci. Umiejętność przewodzenia to kolejna strona twórczości. Pozwala dziecku pełnić satysfakcjonującą rolę przywódcy oraz wnieść coś nowego, istotnego w życie całej grupy. Osiągnięcie tego celu to kolejny ważny aspekt twórczości.

Niebagatelną rolę w procesie twórczym przypisuje się emocjom. Podczas zajęć plastycznych u dzieci można zaobserwować silne stany emocjonalne, które ujawniają skrajne odczucia przechodzące od przygnębienia do euforii. Przygnębienie i towarzyszące podenerwowanie, napięcie, niepokój pojawiają się w trudnych momentach, natomiast zachwyt, szczęście w chwilach olśnienia. Wpływ pozytywnych emocji jest bardzo istotny w wytwarzaniu nowych pomysłów, na co zwrócił uwagę Tomasz Kocowski, który wprowadził pojęcie „emocji filokreatywnych”¹⁵. Sympatia interpersonalna, zaciekawienie i stan ogólnego pobudzenia emocjonalnego to tylko niektóre uczucia, które ułatwiają

¹³ E. Nęcka, *Psychologia twórczości*, Gdańsk 2003, s. 200.

¹⁴ S. Czajka, *Nauczyciel a twórczość plastyczna uczniów*, dz. cyt., s. 16.

¹⁵ E. Nęcka, *Psychologia twórczości*, dz. cyt., s. 79.

proces twórczy. W literaturze możemy spotkać dwa typy twórczości, w których znaczącą rolę odgrywają emocje: proaktywna i reaktywna. Twórczość proaktywna jest sterowana emocjami pozytywnymi o charakterze drażeniowym, natomiast reaktywna sterowana jest emocjami negatywnymi o charakterze unikowym na występujący problem. Stany emocjonalne to pewnego rodzaju czynniki sterujące przebieg procesów twórczych.

Podsumowując, warto zauważyć, że nie wystarczy jedynie kierować rozwojem twórczym wychowanków, ale przede wszystkim należy im uświadomić, że posiadają potencjał twórczy, który dobrze stymulowany i wykorzystany może przynieść ogromne korzyści. Dobrze zorganizowane zajęcia i wspólne zabawy w przyjemnej, swobodnej i przyjaznej atmosferze inspirują dziecko, zachęcają do eksploracji i zdobywania nowych doświadczeń. Umiejętne dostarczanie przez nauczyciela narzędzi i materiałów pobudza dziecięcą wyobraźnię, co niewątpliwie wiąże się z dziecięcą twórczością. Każdy kawałek papieru, tkaniny, kilka kamyków, garstka słomy, źdźbło trawy czy kolba kukurydzy potrafią rozbudzić twórczą ekspresję dziecka. Możliwość wykonywania zadań plastycznych wspólnie z rówieśnikami dodatkowo potęguje wyobraźnię dzieci.

Założenia metodologiczne badań własnych

Każdy eksplorator określonego wycinka rzeczywistości staje przed faktem ustalenia poszczególnych elementów badania naukowego. Poniżej zostaną one pokrótce scharakteryzowane.

Przedmiotem badań były kompetencje plastyczne dzieci w wieku przedszkolnym, a ich celem – ustalenie poziomu kompetencji plastycznych prezentowanych przez dzieci 4- i 5-letnie. W związku z powyższym problem główny przybrał formę pytania: Jaki jest poziom kompetencji plastycznych dzieci 4- i 5-letnich? Problematyka szczegółowa badań koncentrowała się na udzieleniu odpowiedzi na następujące pytania:

- Jakie zachowania przejawiają dzieci 4- i 5-letnie podczas aktywności plastycznej w przedszkolu?
- Jaki jest poziom wytworów plastycznych wykonanych przez dzieci 4- i 5-letnie?

W celu zebrania materiału badawczego posłużono się metodą obserwacji, stosując technikę obserwacji bezpośredniej, standaryzowanej, jawnej oraz metodę analizy dokumentów, w tym przypadku rysunków dzieci. Do rejestracji wyników badań wykorzystano dwa arkusze. Pierwszy z nich służył do zapisu danych pochodzących z obserwacji dzieci 4- i 5-letnich podczas zajęć plastycznych i uwzględniał następujące kategorie zachowań: natychmiastowe rozpoczęcie pracy, zainteresowanie tematem, zaangażowanie w pracę, skupienie uwagi podczas pracy, stosowanie się do poleceń nauczyciela, pomoc nauczyciela, współpraca z grupą, wykonanie pracy w odpowiednim czasie.

Z kolei analiza rysunków dzieci była dokonywana przy udziale sędziów kompetentnych, czyli osób bezpośrednio związanych z tematem badań¹⁶. Do zespołu zostali powołani: nauczyciel plastyki, psycholog oraz nauczyciel wychowania przedszkolnego, a ich zadanie polegało na profesjonalnej ocenie wytworów dzieci. Każdy z sędziów wydawał opinie o pracy dziecka, wypełniając arkusz oceny, który obejmował następujące kategorie: liczba elementów na rysunku, liczba kolorów, staranność, liczba wykorzystanych technik, zastosowanie właściwej kolorystyki, odzwierciedlenie kształtów i proporcji, rozmieszczenie elementów na kartce, inwencja twórcza, zgodność pracy z tematem, ogólna ocena pracy. Komisja ekspertów oceniała dziecięce prace, stosując skalę pięciostopniową, tj. przyznając od 1 do 5 punktów za każdą wymienioną w arkuszu oceny kategorię.

Badania przeprowadzono w ramach seminarium dyplomowego w 2016 r. Objęto nimi dzieci przedszkolne uczęszczające do Zespołu Szkolno-Przedszkolnego w Lachowicach. Grupę badawczą stanowiło 25 dzieci, w tym 14 dziewczynek i 11 chłopców. Wśród nich 13 dzieci to 5-latki, 12 to 4-latki. Zdecydowaną większość grupy stanowiły dzieci uczęszczające do przedszkola już 3 lata (17), pozostałe 7 osób to wychowankowie, którzy byli objęci edukacją przedszkolną dwa lata, natomiast tylko jedno dziecko dołączyło do grupy przedszkolnej w bieżącym roku szkolnym.

Podczas zajęć plastycznych w przedszkolu dzieci wykonywały następujące prace, które podlegały ocenie sędziów kompetentnych:

- A) *Wiosna w wazonie* – praca została poprzedzona spacerem z dziećmi po najbliższej okolicy, podczas którego ukierunkowano obserwację przedszkolaków na oznaki zbliżającej się wiosny, ze szczególnym zwróceniem uwagi na kwitnące bazy. Ponadto wybrane gałązki wierzbowe zerwano i umieszczono w kąciku przyrody znajdującym się w sali przedszkolnej. Właściwe zajęcia plastyczne poprzedziła pogadanka ukierunkowana na analizę wyglądu bazi. Nauczyciel przedstawił także dokładną instrukcję wykonania pracy.
- B) *Wiosna na łące* – inspiracją do przeprowadzenia tych zajęć był wiersz Hanny Ożogowskiej *Przysła wiosna*. Po odczytaniu wiersza nastąpiła analiza jego treści, z położeniem nacisku na zmiany, jakie przynosi nam wiosna, a także zwróceniem uwagi na porządku, jakie możemy zaobserwować dzięki jej przyjściu. Następnie dzieci zostały poinformowane o celu pracy, który sprowadzał się do namalowania farbami rozkwitających na łące kwiatów, jakie możemy zaobserwować wraz z nadejściem wiosny. Przedszkolaki miały także możliwość zainspirowania się podobnymi pracami demonstrowanymi przez nauczyciela, a także przyglądania się sposobom przyklejania guzików na kartce papieru.
- C) *Wielkanocne piskłę* – wprowadzeniem do tych zajęć była rozmowa z dziećmi na temat wielkanocnego koszyka, jego wystroju, a także elementów, jakie powinien za-

¹⁶ S.L. Popek, *Psychologia twórczości plastycznej*, Kraków 2010, s. 219.

wierać. W toku pogadanki zwrócono także uwagę przedszkolaków na wielkanocne kurczaczki. Nauczyciel pokazał dzieciom liczne ilustracje przedstawiające pisklęta, na podstawie których wyodrębniły one charakterystyczne cechy budowy i wyglądu kurcząt. Następnie dokładnie omówiono zadanie, jakie dzieci miały wykonać.

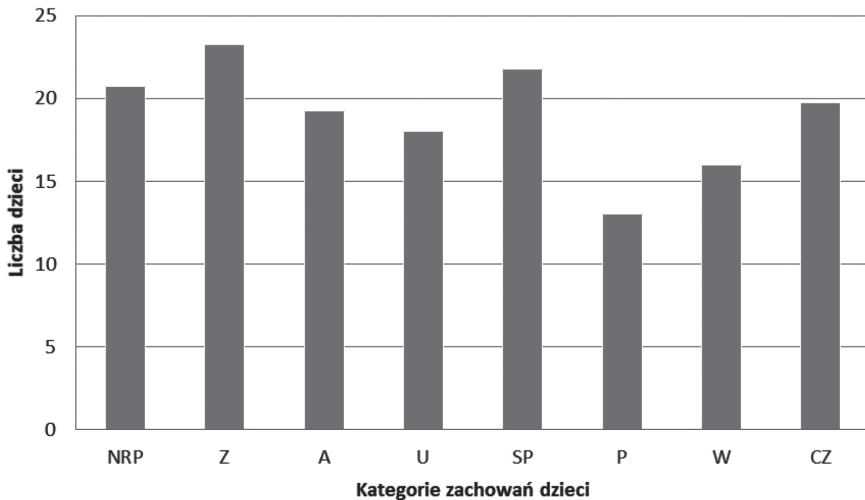
- D) *Wesoły baranek* – tym razem zajęcia rozpoczęto od przedstawienia dzieciom dokładnej instrukcji dotyczącej sposobu pracy, a także pożądaných jej efektów. Kolejnym krokiem było przedstawienie wychowankom wzorcowych prac dotyczących proponowanego tematu, które miały być inspiracją do wykonania samodzielnych wytworów. Dzieciom pozostawiono decyzje dotyczące zgromadzenia odpowiednich materiałów w celu wykonania pracy, a także sposobu jej realizacji.

Zachowania uzewnętrzniane przez dzieci 4- i 5-letnie podczas aktywności plastycznej w przedszkolu

Postawy prezentowane przez dzieci w stosunku do działalności plastycznej są cennym źródłem informacji dla nauczyciela edukacji przedszkolnej. Wskazują one między innymi na stopień czerpania radości i przyjemności z podejmowanej przez dzieci aktywności, a także sugerują, jakie działania ze strony nauczyciela powinny zostać podjęte w celu udoskonalenia proponowanych technik plastycznych czy aktywizacji wychowanków.

Badane dzieci chętnie uczestniczyły w zajęciach plastycznych, a ich zachowania obserwowane w toku tej aktywności prezentuje wykres 1.

Zainteresowanie działalnością plastyczną wśród badanych dzieci było bardzo wysokie. Aż 93% przedszkolaków było zaintrygowanych proponowanym przez nauczyciela tematem i ochoczo przystępowało do wykonania pracy. Największy entuzjazm obserwowano przy wykonywaniu dwóch prac: *Wiosna w wazonie*, gdzie dzieci wykorzystywały więcej niż jedną technikę plastyczną, oraz *Wesoły baranek*. Druga praca oferowała dzieciom możliwość dowolnego wyboru techniki plastycznej oraz sposobu jej wykonania. Realizując zadanie dotyczące baranka, dzieci mogły zatem same dokonywać selekcji oferowanych materiałów, a także narzędzi potrzebnych do jej wykonania. Natomiast zajęcia, w których wyklejały wielkanocne pisklę, wykorzystując jedynie kulki bibuły, a także te, w których malowały wiosenne kwiaty, cieszyły się mniejszym zainteresowaniem. Sytuacja taka może być spowodowana pewnym rodzajem monotonii występującym w toku aktywności plastycznej opartej na niewielkim wachlarzu środków dydaktycznych, a także trudnościami, jakie obserwowano u dzieci podczas malowania farbami oraz formowania i naklejania kulek z bibuły. Stopień zainteresowania tematem zajęć plastycznych może być w pewnym sensie implikowany rodzajem pracy oraz technikami plastycznymi wykorzystywanymi do jej realizacji.

Wykres 1. Zachowanie dzieci 4- i 5-letnich podczas zajęć plastycznych¹⁷

Źródło: opracowanie własne.

Poziom akceptacji tematu pracy przez dzieci, jak wykazały badania, był skorelowany z ich natychmiastowym przystąpieniem do realizacji aktywności plastycznej. Prawie 3/4 badanych dzieci (83%) od razu, po zaprezentowaniu instrukcji przez nauczyciela, przystępowało do wykonania pracy. Natomiast 17% ogółu badanych stanowiły te przedszkolaki, które nie darzyły sympatią tego rodzaju zajęć lub podejmowały pracę z ociąganiem, skarżąc się na zmęczenie. Obserwowano również oznaki rozdrażnienia. Warto nadmienić, że w tej grupie dzieci znalazły się też 4- i 5-latki, które są mniej sprawne motorycznie, a równocześnie potrzebują więcej czasu na rozpoczęcie pracy i skompletowanie odpowiednich materiałów.

Zainteresowanie tematem działalności plastycznej, które w badanej grupie okazało się bardzo wysokie, powinno być ściśle powiązane z zaangażowaniem w pracę oraz ze stopniem skupienia uwagi podczas jej wykonania. Przeprowadzone badania sugerują jednak, że nie można postawić znaku równości pomiędzy wymienionymi kategoriami zachowań. Po pierwszym okresie fascynacji proponowaną działalnością u badanych dzieci można było zaobserwować objawy zniechęcenia i znużenia. Takie reakcje spowodowane były w głównej mierze oceną własnych dokonań plastycznych w stosunku

¹⁷ NRP – natychmiastowe rozpoczęcie pracy, Z – zainteresowanie tematem, A – zaangażowanie w pracę, U – skupienie uwagi podczas pracy, SP – stosowanie się do poleceń nauczyciela, P – pomoc nauczyciela, W – współpraca z grupą, CZ – wykonanie pracy w odpowiednim czasie.

do wzorca oferowanego przez nauczyciela. Dzieci zauważały, że coś im nie wychodzi, że jest nie tak, jak być powinno, czy nie tak, jak oczekiwały, i ta konfrontacja często prowadziła do porzucenia własnego wytworu plastycznego. Jednak odpowiednia reakcja ze strony nauczyciela, zachęcenie dziecka do kontynuacji pracy powodowało, że na nowo podejmowało ono zaniechaną aktywność. Całkowite zaangażowanie w pracę obserwowane było prawie u 4/5 (77%) badanej grupy dzieci, natomiast oznaki rezygnacji i pewnej obojętności w stosunku do działalności plastycznej obserwowano u co 4 przedszkolaka. Stosunkowo liczną grupę stanowiły również 4- i 5-latki, u których obserwowano trudności w skupieniu uwagi podczas pracy manualnej. Prawie co czwarty (28%) wychowanek podczas wykonywania pracy plastycznej miał epizody częstych rozmów z kolegami, a także obserwacji pracy kolegi lub koleżanki siedzących przy tym samym stoliku. Można było zauważyć również sytuacje, w których dzieci wyrażały chęć innej aktywności, na przykład zabawy, przejawiające się próbami opuszczenia stanowiska pracy.

Dzieci w wieku przedszkolnym obdarzają nauczyciela ogromnym autorytetem. Jest on dla nich osobą znaczącą, której zachowania modelują stosunek dziecka do otoczenia. Wyniki badań uzyskane w trakcie eksperymentu wskazują, że wychowawca jest osobą istotną dla dziecka, a jego słowa bywają traktowane z należytą powagą. Zdecydowana większość (87%) badanych 4- i 5-latków stosowała się do poleceń nauczyciela w toku działalności plastycznej. Tylko 3 spośród 25 badanych dzieci nie zawsze uwzględniało polecenia kierowane do nich przez nauczyciela. Sytuacja taka mogła być spowodowana sygnalizowaną już wcześniej niechęcią, znużeniem przedszkolaków aktywnością plastyczną lub problemami z własną motoryką.

Z osobą nauczyciela mocno związana jest jeszcze jedna kategoria zachowań dzieci, a mianowicie stopień udzielania przez niego pomocy w toku działalności plastycznej przedszkolaków. Niepokoić może bardzo wysoka liczba dzieci, która takiej pomocy potrzebowała i ją zgłaszała, a była to ponad połowa badanej grupy (52%). Należy dodać, że ingerencja nauczyciela w pracę dziecka ograniczała się do jednorazowych czynności związanych na przykład z wycinaniem, klejeniem czy rysowaniem poszczególnych elementów i następowała w sytuacjach, kiedy wychowanek o nią prosił lub nie radził sobie z daną umiejętnością. Najwięcej problemów sprawiało dzieciom wycinanie poszczególnych elementów potrzebnych do wykonania pracy. Przykładowo, na wycięcie wazonu (praca *Wiosna w wazonie*) przedszkolaki potrzebowały bardzo dużo czasu, a w wielu przypadkach niezbędna okazywała się pomoc nauczyciela. Te dzieci, które z powierzonym zadaniem radziły sobie same, czasami zapominały o odpowiednim ułożeniu nożyczek w dłoni, czy prawidłowym manipulowaniu kartką papieru przy wycinaniu elementów, co skutkowało jakością wykonanej czynności. Dostyc dużo problemów sprawiały dzieciom również inne czynności świadczące o poziomie umiejętności motorycznych, tj. lepienie kulek z plasteliny, malowanie (nadmierne rozcieńczenie farby wodą lub

nabieranie zbyt dużej jej ilości), przyklejanie poszczególnych elementów pracy do kartki papieru (obserwowano pokrywanie klejem powierzchni kartki, a nie wyciętego elementu) czy formowanie kulek z bibuły (kulki niekształtne lub zbyt słabo zwinięte, co powodowało ich odpadanie od kartki papieru). U niektórych dzieci pojawiały się również trudności w prawidłowym sposobie trzymania kredek czy pędzla. Proponowane zajęcia plastyczne pokazały zatem, jak dużo jeszcze trzeba włożyć pracy, a także cierpliwości, aby grupa badanych dzieci osiągnęła co najmniej zadowalającą sprawność manualną warunkującą satysfakcję i powodzenie na szczeblu edukacji wczesnoszkolnej.

W toku działalności plastycznej dochodziło również do sytuacji, w których dzieci zwracały się do nauczyciela po pomoc w sprawach mniej istotnych, na przykład dobór kolorów lub potwierdzenie słuszności swoich wyborów. Opisane zachowania wynikały po części z potrzeby bycia zauważonym przez nauczyciela, dążenia do zwrócenia na siebie uwagi czy zainteresowania swoją osobą. Pomoc o takim charakterze nie była brana pod uwagę w arkuszu obserwacji zachowania dziecka.

Współpraca to kolejna kategoria zachowań dzieci w toku działalności plastycznej uwzględniona w arkuszu obserwacji. Podczas badań dostrzeżono, że większość 4- i 5-latków wchodziła ze sobą w relacje i chętnie pracowała razem. Konsultowanie swoich pomysłów, wspólne planowanie pracy czy omawianie efektów końcowych podjętej działalności było zauważalne u 2/3 (64%) badanych. Najczęściej do wymiany myśli dochodziło w obrębie grupy siedzącej wspólnie przy stoliku, a także w gronie dzieci przyjaźniących się ze sobą.

Przystępując do realizacji zajęć plastycznych, każdy nauczyciel edukacji przedszkolnej przynajmniej częściowo zakłada przybliżony czas jej wykonania. Przeważnie jest on bardzo różnorodny, uzależniony od wielu czynników, między innymi od stopnia umiejętności motorycznych dziecka, ale także od jego charakteru, cierpliwości czy podejścia do zaproponowanego zadania. Realizowane badania zobrazowały, że większość (79%) dzieci potrafiła zmieścić się w wyznaczonym przez nauczyciela czasie wykonania pracy, niemniej jednak co 5 dziecko pracowało zbyt wolno. Zauważono również, że tempo pracy nie zawsze przekładało się na jej efekt końcowy. Niektóre dzieci kończyły swoją działalność plastyczną bardzo szybko, co nie było równoznaczne z brakiem staranności w toku realizacji zadania. Z kolei inne dzieci, pracujące dłużej, oddawały wytwory, które były bardziej ubogie w szczegóły, mniej dokładne w porównaniu z tymi pracującymi krócej. Obserwując zachowania dzieci podczas pracy plastycznej, można było ustalić, że istniała grupa przedszkolaków, która swoje zadania wykonywała bardziej starannie, precyzyjniej, mając większe umiejętności motoryczne w porównaniu do swoich rówieśników. Badania wykazały również pewne preferencje dzieci w zakresie działalności plastycznej. Już w tym wieku obserwowano zachowania, które mogą świadczyć, że taka aktywność sprawia większości dzieci przyjemność. W tym miejscu należy zaznaczyć, że istniała niewielka grupa wychowanków niechętnie

wypowiadających się poprzez formy plastyczne. Prace tych 4- i 5-latków wykonywane były bez większego entuzjazmu i mniej starannie, a głównym facylitatorem takiej aktywności była presja nauczyciela.

Poziom wytworów plastycznych dzieci 4- i 5-letnich w przedszkolu

Ocena prac dzieci nie należy do łatwych, gdyż ostatecznie oprócz oczywistych przy ocenie kryteriów, takich jak na przykład staranność, trzeba rozważyć także inne złożone aspekty, jak wyobraźnia, twórczość i indywidualność. Dlatego ocena prac na potrzeby niniejszych badań odbywała się przy pomocy sędziów kompetentnych: psychologa, nauczyciela wychowania przedszkolnego oraz nauczyciela plastyka. Komisja ta oceniała wszystkie prace według przygotowanego wcześniej arkusza oceny, niezależnie od siebie. Na potrzeby badań oceny te zostały sprowadzone do ich średniej. Podczas oceny powyższych prac należy zaznaczyć, że sędziowie uznali, iż skoro techniki wykonania prac były narzucone przez nauczyciela, to ocenianie dzieci według tego kryterium nie jest wskazane. W związku z tym, jeśli dziecko zastosowało polecane techniki pracy, przyznawano mu maksymalną liczbę punktów w tej kategorii.

Poniższa tabela prezentuje zestawienie wyników średnich ocen prac plastycznych uzyskanych przez grupę.

Tabela 5. Wyniki oceny jakości prac plastycznych zgodnie z przyjętymi kategoriami

Tematyka prac plastycznych	KRYTERIUM										
	1. Liczba elementów na rysunku	2. Liczba kolorów	3. Staranność wykonania	4. Liczba wykorzystanych technik	5. Zastosowanie właściwej kolorystyki	6. Odzwierciedlenie kształtów i proporcji	7. Rozmieszczenie elementów na kartce	8. Inwencja twórcza	9. Zgodność pracy z tematem	10. Ogólna ocena pracy	Razem
Wiosna w wazonie	4,24	4,36	4,16	5	4,52	4,24	4,36	4,32	5	4,24	4,44

Wiosna na łące	4,32	4,36	4,16	5	4,28	4,4	4,4	4,12	5	4,44	4,44
Wielkanocne pisklę	4,92	5	3,8	5	5	4,28	4,48	4,04	5	3,92	4,54
Wesoły baranek	4,56	4,52	4,08	4,36	4,68	4,28	4,48	4,36	4,92	4,28	4,45

Źródło: opracowanie własne.

Analizując prace dzieci, dało się zauważyć, że większość z nich bardzo przykładała się do swojej pracy. Nawet jeśli nie były do końca sprawne motorycznie, starały się wykonywać starannie swoje prace, chcąc uzyskać jak najlepsze efekty. Silna potrzeba tworzenia pokonała wszelkie warsztatowe problemy, które napotykały podczas działania. Większość jednak wykazywała nieznaczne problemy ze sprawnością motoryczną, co ostatecznie można zauważyć w niektórych pracach. Wartość estetyczną pracy plastycznej dziecka oceniano przede wszystkim pod względem przejrzystości, spistości, skomponowania jej elementów jako całości. Biorąc pod uwagę to kryterium, najlepiej oceniono prace *Wesoły baranek* oraz *Wielkanocne pisklę*. Niektóre dzieci miały problemy z odzwierciedleniem właściwej perspektywy na kartce oraz z zachowaniem na niej przestrzeni. Traktowały kartkę jak płaską przestrzeń, gdzie na dole znajdowała się trawa, u góry niebo, a między tak podzielonym światem była jakby pusta przestrzeń, w której umieszczały znajdujące się na ziemi elementy. Dzieci 4- i 5-letnie coraz dokładniej zaczynają obserwować otoczenie i tym samym wzbogacają kolorystycznie swoje wytwory plastyczne. Kolor to istotny i integralny aspekt dziecięcej twórczości plastycznej, jest jej dopełnieniem, wzbogaca ekspresyjność prac, a także podkreśla ich indywidualny wyraz. W swoich pracach dzieci używały zazwyczaj ciepłych, dobrze kojarzących się im kolorów. Większość prac była utrzymana właśnie w takich barwach. Ponadto chętnie eksperymentowały z barwą, więc często wykorzystywały w swojej twórczości ich mieszankę, nawet jeśli nie było to realne odzwierciedlenie. Można było dostrzec to głównie w pracach *Wiosna na łące*, gdzie przedszkolaki często malowały kwiaty mające każdy płatek w innym kolorze. Malując, doбираły kolory i poszukiwały

takich zestawień barwnych, które sprawiały im zadowolenie. Ich prace są wynikiem intuicyjnej wrażliwości barwnej, tego co spostrzegły i po swoim odczuli, a nie realistycznym odzwierciedleniem świata. Niektóre dzieci 5-letnie zwracały już uwagę na barwy i były one zgodne z rzeczywistością. W pracach, w których występowały tak zwane techniki kombinowane, można zauważyć, że zazwyczaj dzieci wybierały łatwiejsze sposoby pracy. Jeśli trzeba było coś samemu wykonać, najczęściej posługiwały się pisakami lub kredkami i dorysowywały brakujące elementy. Największą pomysłowością czy ciekawymi rozwiązaniami wykazały się podczas tworzenia pracy *Wesoły baranek*. Była to praca, która dawała dzieciom możliwość wyboru techniki, co przełożyło się na ich różnorodność i tym samym na zróżnicowane oceny sędziów. Na podstawie oceny rzeczowej dokonanej przez ekspertów można również zauważyć, że dzieci 4- i 5-letnie nie miały problemu z przedstawieniem danego tematu pracy. Należy podkreślić, że każda praca była wyjątkowa. Każde dziecko podchodziło do tematu indywidualnie i mimo że często „pożyczało” od siebie pomysły, to ostatecznie zawsze było to autorskie dzieło.

Podsumowanie i wnioski

Zajęcia plastyczne prowadzone w przedszkolu są bezcennym stymulatorem rozwoju fizycznego, psychicznego, a także umysłowego dziecka. Dzięki nieskrępowanej aktywności twórczej przedszkolaki nie tylko ćwiczą sprawności manualne, jakże potrzebne w procesie nabywania samodzielności, ale także organizują swoje spostrzeżenia, odkrywają własne „ja” i uczą się życia w zgodzie z samym sobą oraz innymi. Twórczość artystyczna umożliwia przetwarzanie swoich przeżyć, daje szansę na przełanie własnych doświadczeń na papier w postaci linii i plam tworzących obraz, co stawia dziecko w pozycji kreatora.

Analiza prac wykonanych przez dzieci, a także zachowań, jakie towarzyszyły w toku ich realizacji, wskazuje, że kompetencje plastyczne przedszkolaków są bardzo zróżnicowane. Wśród badanej grupy dzieci istnieją pojedyncze przypadki, które podczas aktywności plastycznej wykazują wysoki poziom zdolności manualnych, oraz takie, które napotykają na trudności na każdym niemal etapie pracy. I należy zaznaczyć, że tych drugich jest zdecydowanie więcej. Prezentują oni przeciętny poziom rozwoju analizowanych kompetencji, który co prawda umożliwia w miarę samodzielną pracę, ale jej wyniki są niezadowolające i wskazują na konieczność podejmowania ćwiczeń usprawniających motorykę dziecka.

Problemy, z którymi zmagają się dzieci w toku aktywności plastycznej, są wielorakie. O ile większości badanej grupy nie sprawia kłopotu prawidłowy sposób trzymania kredki czy pędzla, o tyle praca z użyciem nożyczek okazała się dużym

wyzwaniem. Przedszkolaki miały problemy z ich prawidłowym trzymaniem, odpowiednim ułożeniem palców, swobodnym manipulowaniem podczas wycinania. Stosunkowo dużą grupę stanowiły również dzieci, dla których trudnością było przyklejanie elementów do kartki papieru. Zaobserwowano, że dzieci nie nakładały kleju na poszczególne fragmenty potrzebne do wykonania pracy, na przykład na wazon, a pokrywały klejem najpierw kartkę i do niej mocowały dany element. Może to świadczyć o braku precyzji, niskim rozwoju manualnym, który można było zauważyć również podczas pracy z plasteliną czy bibułą (formowanie kulek). Dzieci mniej sprawne w zakresie motoryki mniejszej kształtowały kulki większe, mniej precyzyjne, często rozwijające się i nieestetyczne. Poza tym ta czynność zajmowała im zdecydowanie więcej czasu w stosunku do dzieci manualnie sprawnych.

Stopień umiejętności plastycznych dzieci 4- i 5-letnich jest ściśle powiązany z poziomem ich zdolności manualnych. W tym wieku przedszkolak intensywnie je rozwija, a doskonalili w toku działalności twórczej. Malowanie, wycinanie, lepienie, rysowanie czy rzeźbienie to typowe czynności wspomagające umiejętności manualne dzieci. Dlatego tak ważne jest, aby zajęcia plastyczne nie były monotonne, a wykorzystywały różnorodny materiał, urozmaicone metody i techniki pracy. Właściwie zorganizowane dają szansę przeżycia radości każdemu dziecku, nawet temu mniej sprawnemu manualnie, dzięki czemu działają zachęcająco i twórczo, rozwijając motywację i wyobraźnię.

Przeprowadzone badania ukazują jedynie wąski wycinek rzeczywistości dotyczący kompetencji plastycznych. Ponieważ grupa badawcza była niewielka, nie upoważniają do wyciągania ogólnych wniosków w stosunku do szerszej zbiorowości dzieci. Są jedynie głosem ukazującym rangę zajęć plastycznych w toku edukacji przedszkolnej dziecka.

Bibliografia

- Czajka S., *Nauczyciel a twórczość plastyczna uczniów*, Wydawnictwo WSiP, Warszawa 1979.
- Drost M., *Swobodna twórczość plastyczna dzieci w młodszym wieku szkolnym*, [w:] *Sztuka w edukacji i terapii*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2004.
- Dudel B., *Istota i rodzaje kompetencji kluczowych*, [w:] *Rozwijanie kompetencji kluczowych uczniów w procesie edukacji wczesnoszkolnej*, red. J. Uszyńska-Jarmoc, B. Dudel, M. Głóskowska-Sołdatow, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2014.
- Jędrzejowska E., *Rozwój twórczości plastycznej dzieci w wieku przedszkolnym*, [w:] *Edukacja małego dziecka. Przedszkole – przemiany instytucji i jej funkcji*, red. E. Ogrodzka-Mazur, U. Szuścik, A. Minczanowska, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2015.
- Księga zabaw i aktywności: leksykon rozwoju dziecka*, red. M. Piotrowska, Jedność, Kielce 2009.

- Lowenfeld V., Brittain W.L., *Twórczość a rozwój umysłowy dziecka*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1977.
- Nęcka E., *Psychologia twórczości*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2003.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Żak, Warszawa 1996.
- Popek S.L., *Psychologia twórczości plastycznej*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2010.
- Szmidt K.J., *Pedagogika twórczości*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2013.
- Szuman S., *Sztuka dziecka. Psychologia twórczości rysunkowej dziecka*, WSiP, Warszawa 1990.

Źródła internetowe

<http://www.przedszkole417.waw.pl> (dostęp: 11.06.2017).

ADRES DO KORESPONDENCJI

ADDRESS FOR CORESPONDENCE

dr Martyna Szczotka,
Akademia Ignatianum w Krakowie,
Wydział Pedagogiczny, Instytut Nauk o Wychowaniu,
e-mail: martyna.szczotka@ignatianum.edu.pl

dr Katarzyna Szewczuk
Akademia Ignatianum w Krakowie,
Wydział Pedagogiczny, Instytut Nauk o Wychowaniu,
e-mail: katarzyna.szewczuk@ignatianum.edu.pl